

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЕТАП ПРАВОСЛАВНОЇ ТЕОЛОГІЇ

У БАЧЕННЯХ ЮРІЯ ЧОРНОМОРЦЯ

З виникненням Візантії як особливої середньовічної цивілізації виникло й особливе явище в історії релігійної думки, філософії та теології – візантійський неоплатонізм. В працях українських вчених було здійснено комплексний аналіз християнської теології і філософії попереднього періоду. Втім, візантійський неоплатонізм, як цілісний феномен, так і залишився недослідженим. Виходячи з цього факту, Юрій Чорноморець бере на себе відповідальність надолужити власною монографією цей недолік у християнознавчих дослідженнях.

Автор, по-перше, виявив, що практично всі візантійські теологи були візантійськими неоплатоніками, суттєво залежали від античного неоплатонізму. По-друге, виявлено, що ця залежність теології від філософії була різноплановою. Одні візантійські мислителі залежали від афінського неоплатонізму (від Прокла чи від Дамаскія), інші – від олександрійського неоплатонізму. По-третє, Ю. Чорноморець доводить, що візантійська теологія практично в кожній своїй концепції зазнавала суттєвої «філософізації». Ця філософізація теології, як різновид елінізації, характерний для епохи Візантії, проходила легко й непомітно, оскільки всі візантійські мислителі приймали ідеал філософської теології, створений Проклом. Така «філософська теологія» спочатку була основою догматичної теології, а з часом навіть почала змішуватися з догматикою. Вже хоча б ці пункти монографії можуть розцінюватися як значне досягнення в царині релігієзнавчих студій, оскільки дають змогу краще розуміти й аналізувати візантійський тип теології та релігійної філософії.

Традиційно вважається, що першим візантійським неоплатоніком був автор знаменитих «Ареопагітик», який назвався Діонісієм. Ю. Чорноморець не лише аналізує «Ареопагітики» як перший твір візантійського неоплатонізму, а й на основі досягнень сучасної історії філософії висуває гіпотезу, що автором «Ареопагітик» був олександрійський неоплатонік Іоанн Філопон, який став християнським (монофізитським) теологом. Творчість Іоанна Філопона привертає все більшу увагу дослідників, оскільки цей автор

* Павленко Павло Юрійович – доктор філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

критикував теорію руху Аристотеля, вчення античної філософії про вічність світу, висував такі вчення про рух, матерію, час, які знову постали в епохи пізнього Середньовіччя, Ренесансу й Нового часу. Видатний історик античної та середньовічної філософії, історик науки Річард Сорабджі назвав Філопона оригінальним та геніальним мислителем Середньовіччя, спадщина якого позитивно вплинула на арабську філософію та західноєвропейську схоластику, слугувала справі звільнення їх від сліпого поклоніння авторитетам. Ю. Чорноморець віднаходить єдність філософського світогляду численних творів Філопона та «Ареопагітик» насамперед у критичному ставленні до будь-якої метафізики, в сміливій критиці та деконструкціях. Дослідник доводить, що та антиметафізична деконструкція, яка в «Ареопагітиках» проведена завуальовано, із використанням складної лексики та стилю, в інших творах Філопона заявлена і обґрунтовується прямо, але не менш майстерно. Мислитель, який творить новий тип філософії та теології, повинен бути критичним щодо попередників. Але не лише цим пояснюється специфіка критики Філопоном античної філософії та християнської ортодоксії. Він запозичив критицизм і агностицизм від останнього схолярха неоплатонічної Афінської Академії Дамаскія. Саме це дає змогу Філопону-Діонісію «розчистити місце» для власної філософії, згідно із якою Бог – це абсолютно непізнаване Надбуття, яке все творить непізнаваною Діяльністю, і лише цю останню можна охарактеризувати в поняттях («іменах»). Людина у своєму стосунку до такого Бога – це споглядальний розум, який вічно прагне споглядати Бога, але ніколи не може це зробити. Філопон-Діонісій в дослідженні Ю. Чорноморця постає зовсім не таким, як його зображають православні чи католицькі теологи. Це не співець ієрархій, а самостійний мислитель, який використовує церковно-богословські теми для побудови філософії та теології, яка виходить за межі ортодоксії.

Звичайно дослідники визнають, що найвидатніший мислитель візантійської ортодоксії Максим Сповідник був неоплатоніком. Але систематично проаналізувати цей неоплатонізм ще нікому не вдалося. Надто складно в численних творах Максима виділити головне, реконструювати його філософські вчення про Бога, космос, людину, історію. А саме такі філософські вчення лежать в основі теології Максима. Зазвичай ортодоксія обмежує свободу філософського мислення, робить філософію схоластичною. Максимові вдається творити вільно. Але його світоглядний вибір – це побудова метафізики існування. Бог Максима – це не надбуття Діонісія, а саме буття. Схоже, Максим буквально приймає вислови із книги Виходу (3:14), в якій Бог характеризується як «той, хто є».

Західноєвропейська схоластика знала багато систем, в яких Бог подається як Буття. Для Візантії філософія буття Максима – виняток. «Візантійським» є твердження Максима про те, що Бог-Буття все-таки непізнаваний, бо необмежений. Згідно із Томою, Бог-Буття пізнаваний, хоча і обмежено. Неоплатонічне вчення про непізнаваність Бога у Максима не таке радикальне, як у Діонісія, який деконструював навіть уявлення про Трійцю. Максим, навпаки, вибудовує цілу систему тверджень про Бога, вчить про

«філософську» Трійцю «Розум-Логос-Життя», про властивості Божого буття і його діяльність. Розгалужена метафізика Бога спричинила появу в системі Максима складної метафізики космосу, людини, історії. Ця складність визначається тим, що все створене Богом є його символом. Тотальний символізм не заважає символам бути самостійними. Але за всієї своєї самостійності, створене природно прагне до Бога. Це прагнення до Бога – завершення Божої еманациї. На основі цього прагнення виникає складна система відносин створеного та Бога, містеріальна історія. Розкриття філософічного характеру уявлень Максима про історію спасіння відкриває сліди неоплатонізму в самому центрі халкідонського ортодоксального богослов'я – у вченні про Церкву, таїнства, обоження.

Як переконливо доводить Ю. Чорноморець, розвиток теології та релігійної філософії відбувається шляхом схоластизації візантійського неоплатонізму. Після Максима Сповідника виникає така філософія, яка є метафізикою сутності, есенціалізмом. Згідно з цією філософією і теологією, Бог – це сутність. Звичайно, що непізнана. Але все-таки не «надбуття» і не «буття», а саме «сутність». Таке визначення Бога формує умови для панування схоластичного способу мислення в філософії та теології. Бог – це сутність, космос – це сукупність сутностей, людина – це сутність. Всі ці сутності можна пізнати логічно, дати визначення, класифікувати. Пам'ятником класифікації стали «Джерело знання» Іоанна Дамаскіна, «Всезагальна наука» Михайла Псела, численні коментарі на Аристотеля, які використовувалися візантійськими есенціалістами в процесі навчання. Ця візантійська схоластика здається настільки пронизаною духом логічних класифікацій, що дослідники часом характеризують її як аристотелізм.

Ю. Чорноморець доводить, що існує залежність візантійських есенціалістів саме від неоплатоніків Олександрійської школи і Порфірія. Логічні класифікації - все-таки не завжди аристотелізм. Неоплатонічна схоластика античних неоплатонічних коментарів на Аристотеля – це неоплатонізм. Візантійська теологія в епоху есенціалізму настільки «філософізувалася», що відбувся і протилежний процес: філософські положення почали догматизуватися, почали вважатися обов'язковими. За філософську оригінальність почали засуджувати церковним судом (Іоанн Італ). Але все одно візантійська схоластика влаштувала не всіх. Іконоборці намагалися відродити ареопагітизм. Симеон Новий Богослов доводив пізнаваність Божої сутності. Учні візантійських есенціалістів в Грузії поверталися до античного неоплатонізму, до чистого від християнізації прокліанства (Іоанн Петріці). Але всі ці процеси не могли похитнути панівного становища есенціалізму, поки візантійський неоплатонізм був єдиною офіційною філософією Візантії.

Завоювання Константинополя хрестоносцями в 1204 році знищило той порядок, за якого візантійський неоплатонізм (у формі есенціалізму) був єдиною визнаною філософією і теологією у Візантії. Головну роль у Візантії, навіть після відвоювання Константинополя, відігравали вже не імператори і патріархи, а олігархи, аристократи. Вони ставали спонсорами різних

приватних шкіл, а це привело до появи спочатку візантійського платонізму, а потім і візантійського томізму і навіть язичницького неоплатонізму (Пліфон). Всі ці течії кидали виклик візантійському неоплатонізму. У відповідь на ці виклики виник і розвивався паламізм. Досягненням монографії Ю. Чорноморця є доведення того, що паламізм – це різновид візантійського неоплатонізму, а не якась «чиста теологія», чистий містицизм чи чиста традиційна ортодоксія. До речі, доведення філософського характеру паламізму позбавляє ґрунту всі розмови сучасних православних теологів про чистий від філософських впливів «неопаламізм». Паламізм не може бути відділеним від філософії вже тому, що паламізм - це різновид неоплатонізму. Ще більшим досягненням монографії слід назвати розкриття внутрішньої суперечливості філософської теології Палами. Сьогодні існує в філософії та релігієзнавстві тенденція до апологетики паламізму. Ю. Чорноморець рішуче пориває із некритичним ставленням до теології та релігійної філософії взагалі і паламізму зокрема. Неупереджений аналіз паламізму дозволяє не лише відкрити його суперечливість, але і дослідити еволюцію паламізму. До речі, якби паламізм був «чистою догматикою», то такої еволюції взагалі не було б. А між тим, учень Палами Каліста Ангелікуд перетлумачує паламізм у власну версію оригінального прокліанства. Свого часу О. Лосев наголошував на необхідності аналізу спадщини цього геніального неоплатоніка XIV століття. І ось вперше його спадщина аналізується українським науковцем Ю. Чорноморцем. В результаті аналізу виявляється, що для філософії Каліста характерні філософія буття та Єдиного в теорії Першопричини, містичний раціоналізм та фідейзм в гносеології, вчення про людину як своєрідне єдине, «самість» в термінології Платонівського діалогу «Алківіад Перший». У вченні про пізнаваність Бога (як буття-сутності-єдиного) Каліст повторює Симеона Нового Богослова. Про цю пізнаваність говорить і мислитель пізнього паламізму Миколай Кавасила. Так паламізм руйнується із середини. І намагання вийти за межі паламізму (Миколай Кавасила, Геннадій Схоларій), і спроби захистити паламізм за допомогою силогістики (Феофан Нікейський, Марк Ефеський) ведуть до однакового результату – до зміни неоплатонічного способу мислення на християнський аристотелізм. Особливо слід відзначити один теоретичний результат дослідження паламізму Ю. Чорноморцем: попри всі свої старання, паламіти не змогли створити переконливої філософської і теологічної критики томізму. Цей факт, який до речі визнавав Геннадій Схоларій, дозволяє зрозуміти всю обмеженість візантійського неоплатонізму і православної теології Візантії. Періорієнтація на падуанський аристотелізм та філософію західної схоластики в пост-візантійську добу – наслідок не лише еволюції візантійського неоплатонізму до аристотелізму, але і безсилля паламітів у полеміці із томістами.

Виявлені закономірності еволюції візантійського неоплатонізму – поступова схоластизація, яка змінювалась поворотом до антиметафізичної філософії – це ключ до розуміння філософії та теології Візантії всього тисячолітнього періоду її існування. Розуміння візантійської теології та

філософії дозволить релігієзнавцям по-новому підійти до аналізу всієї історії православної теології. Особливе значення може мати використання досягнень монографії Юрія Чорноморця при аналізі сучасної православної теології, для якої теж характерна боротьба між тенденціями до метафізики і до антиметафізичного мислення, боротьба між неопаламізмом і прибічниками відродження теології Максима Сповідника, боротьба навколо інтерпретації Ареопагітик.

Монографічне дослідження Юрія Чорноморця виконано на межі релігієзнавства та історії філософії. Потрібно сказати прямо: це дослідження було б неможливим без єдності релігієзнавчого та історико-філософського підходів. Практично на кожному кроці в монографії історико-філософський аналіз приводить до важливих релігієзнавчих висновків. У свою чергу, релігієзнавчі знання дозволяють здійснювати історико-філософський аналіз такої проблематики, перед якою чиста історія філософії звичайно «пасує».

Монографія Юрія Чорноморця є цілісним фундаментальним дослідженням; виконана на належному теоретико-методологічному рівні на межі релігієзнавства та історії філософії. Актуальність, новизна положень і висновків монографії, теоретичне і практичне значення її основних положень і висновків не викликає сумнівів. Результати дослідження можуть бути використані в подальших дослідженнях не лише християнської теології Візантії, а й сучасної православної теології та середньовічної філософії.
